

1.01
Prejeto 24. 4. 2006

UDK 339.743(497.4)"1944"

Damijan Guštin*

Dr. Milan Lemež, Denarni zavod Slovenije in koncepti valutne reforme nove države leta 1944

IZVLEČEK

Razprava o bodočem denarnem sistemu kot tudi ureditvi finančnih problemov, ki jo je začelo slovensko odporiško gibanje pod vtisom bližajoče se zmage zavezniške koalicije Združenih narodov v letu 1944, je odprla mnoga vprašanja, od katerih so bila najpomembnejša tista, kako vzpostaviti finančni sistem glede na načrtovano federativno ureditev, prav tako pa je to bilo odprto vprašanje njegova vloga in oblika glede na bodočo družbeno ureditev. Izhajajoč iz teh vprašanj so slovenski finančni strokovnjaki v okviru narodnoosvobodilnega gibanja (Študijska komisija Predsedstva SNOS) zasnovali izhodišča za finančno reformo po osvoboditvi države, pri čemer se je pojavilo več različnih konceptov. Razprava prikazuje strokovne predloge dr. Milana Lemeža in razlike do ostalih predlogov v točkah odnosa do emitiranja plačilnega bona in vloge Denarnega zavoda Slovenije v valutni reformi.

Ključne besede: Slovenija, denar, plačilni bon, valutna reforma, Denarni zavod Slovenije, zamenjava denarja, 2. svetovna vojna

ABSTRACT

DR MILAN LEMEŽ, THE MONETARY INSTITUTE OF SLOVENIA, AND THE CONCEPTS OF CURRENCY REFORM IN THE NEW STATE IN 1944

The debate on the future monetary system and the burning financial issues, started by the euphoric Slovene resistance movement after the victory of the allied coalition of the United Nations in 1944, raised many questions. The most significant ones were how to establish a financial system that would fit the planned federal system as well as its shape and role in the future social system. In an attempt to address these issues, Slovene financial experts within the National Liberation Movement (the Study Committee of the SNOS Presidency) devised the platform for a financial reform to be executed after the liberation of the country, whereby several different concepts emerged. The paper examines the proposals by Dr Milan Lemež and their differences with other proposals concerning the attitude towards the issue of payment notes and the role of the Monetary Institute of Slovenia in the currency reform.

Key words: Slovenia, money, payment note, currency reform, Monetary Institute of Slovenia, currency replacement, Second World War

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: damijan.gustin@inz.si

Med snovanjem slovenske nacionalne države v okviru federalizirane Jugoslavije, ki ga je začelo odporiško gibanje po II. zasedanju AVNOJ, je bilo ena od pomembnih tem vprašanje nacionalne finančne ureditve in njene valute. Odločilni prelom v tem pogledu je bil opravljen v pripravah na prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki so ga pripravljali februarja 1944 v Črnomlju.¹ Med sklepi zborovanja sta bila tudi ustanovitev posebne finančne ustanove in pooblastilo za izdajo plačilnega bona kot zakonitega plačilnega sredstva na osvobojenem območju.² Ker glede ureditve na jugoslovanski ravni še ni bilo veliko znanega, niti se tovrstno snovanje tam še ni začelo, so bile rešitve, do katerih je prihajala slovenska osvobodilna oblast, v nekem oziru testne; pa hkrati potencialno določujoče za bodočo ureditev, dokler je to bodoči centralni oblasti, ki je sredi leta 1944 začela izraziti proces v smeri centralizacije, tudi ustrezalo.³

Predsedstvo SNOS je na podlagi danega mu pooblastila na ustanovnem zasedanju SNOS sprejelo 12. marca 1944 sklep o ustanovitvi Denarnega zavoda Slovenije (s kratico DEZAS, tudi DZS).⁴ Med drugimi nalogami, ki so izhajale predvsem iz zmede vojnega časa, predvsem soobstoja več (okupacijskih) valut na slovenskem ozemlju, je DEZAS dobil pooblastilo, da "ureja plačilni promet in izdaja denar".⁵ To je pomenilo napoved soočenja z okupacijskimi denarnimi sistemi na slovenskem ozemlju, kjer je pomenila ustanovitev Operacijske cone Jadransko primorje jeseni 1943 nadaljnjo problematizacijo kompleksnosti valutnega položaja. Nemški okupator je namreč ohranil področje nemške marke na svojem okupacijskem območju (na Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem), na ozemlju Operacijske cone Jadransko primorje, približno na polovici slovenskega etničnega ozemlja, pa je ohranil območje italijanske lire; s tem da je v Italiji kot okupacijska sila lahko še dlje časa nadzoroval promet z liro oziroma spuščanje lire v obtok, saj je nadzoroval tudi italijansko osrednjo emisijsko ustanovo. Šele proti koncu leta 1944 naj bi se ustavil dotok svežih lirskih bankovcev iz Italije, ker naj bi bili stroji za tiskanje denarja uničeni. Zavezniki so v Italiji na svojem okupacijskem območju itak ustvarili lastno zavezniško (metropolitansko, *metro*) liro.⁶

Denarni zavod Slovenije ni imel v začetku delovanja nobene primerljive ustano-

¹ Prim. Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem : 1941-1945, 3 : mi volimo. Ljubljana 1991, str. 7-28, posebej str. 24-26.

² Problem plačilnega sredstva odporiškega gibanja so obravnavali že mnogi avtorji. Prim.: Lavoslav Dolinšek - Anton Ogrin: Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS. Ljubljana 1954; Metod Mikuž: Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov. Ljubljana 1969; Slovenska partizanska plačilna sredstva. Ljubljana 1977; Damijan Guštin: Finančni viri in denarništvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem 1941-1945. V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem : posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije. Ljubljana 1987 (dalje Guštin, Finančni viri in denarništvo), str. 81-104; Žarko Lazarevič, Jože Princič: Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2000, (dalje Lazarevič, Princič, Zgodovina slovenskega bančništva) str. 174-188, posebej str. 177-182, 185-188. Glej tudi Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992, 1. zv. Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina, 1) str. 725-727.

³ Prim. Tone Ferenc: Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ. V: Zgodovinski časopis, 1990, št. 1, str. 91-110; Jerca Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944-1946. Ljubljana 1992, str. 53, 73-83, 92-104.

⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1643, fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (dalje AS 1643), fasc. 447/III, Prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta : sklepi in odloki, 1944.

⁵ Prav tam.

⁶ AS 1643, fasc. 480/III, Dr. Milan Lemež: Prispevek k našim valutnim problemom, str. 27. Študija izvira iz jeseni 1944 (dalje Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom).

ve v jugoslovanskem odporniškem gibanju. Konkretna federalna struktura, dogovorjena v načelu na II. zasedanju AVNOJ konec novembra 1943, je bila še neizdelana, enako delitev pristojnosti in predmet precej idealnih zamisli, zlasti na slovenski strani. Poslovanje DEZAS je bilo močno določeno z realnimi možnostmi, tako glede uravnavanja plačilnega prometa kot tudi izdajanja nadomestne valute, lirskega bona, ki je temeljil na lirski podlagi, vendar je dejansko ohranil le tradicijsko lirsko poimenovanje in, kar je bilo mnogo pomembnejše, valutno pariteto z liro.⁷

Spomladi 1944 so, podobno Denarnemu zavodu Slovenije, začeli reševati vprašanja, kako zagotoviti osnovno gospodarsko-finančno funkcioniranje na obširnih območjih, ki jih je obvladovalo odporniško gibanje, tudi v osrednjem jugoslovanskem upravno-finančnem organu. Pomočnik poverjenika za finance v NKOJ Ivan Milutinović je namreč na konferenci finančnih strokovnjakov 4. maja 1944 načel vprašanje, ali bi izdali lasten denar. Glede take zamisli naj bi se zelo zadržal, češ da je tveganje preveliko glede na to, kar bi ljudje pričakovali ("projekt je gospodarsko in politično prezgoden") in navedel temeljne pomisleke: ni mogoče oceniti, koliko okupacijskih valut kroži in v kakšni vrednosti, ni mogoče natisniti dovoljšnje količine bonov oziroma bankovcev, da je inflacija splošna in močna, da ne bi mogli zato določiti vzdržne paritete, da pa bi "reakcionarni krogi utegnili v zvezi z okupatorjem pokreniti proti našemu novemu denarju ostro borbo".⁸ Pač pa se je zavzel za izdajo bonov kot denarnih nadomestkov. Izdali naj bi jih v vsaki od pokrajin, ter jih vezali na lokalno prevladujočo valuto. Boni ne bi imeli jamstva izdajatelja, pač pa bi bili le vezani na valuto in ob menjavi tudi na njeno pariteto. Bi pa zagotovili, da bodo boni izplačani po tej pariteti v trenutku menjave v pravi državni denar. To bi s podpisoma na bonu jamčila tako poverjenik za finance NKOJ kot poverjenik za finance pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora.⁹ Predvidevati je mogoče, da je poznal zelo podoben predlog organizacije pokrajinskih finančnih ustanov, ki ga je izdelal konec marca 1944 njegov formalno predpostavljeni ing. Dušan Serneč.¹⁰ Anticipacija takšnega načrta nam pokaže, da bi nastal nekakšen zvezni bon, ki pa bi imel po federalnih enotah prepoznavno obremenitev. Takšna zamisel je značilna za prvo, precej odprto snovanje federalne strukture sploh. Njegova šibka točka pa bi bila nujna nominacija v vrsti valut, vsaj štirih.¹¹ Kakor lahko sledimo, se zamisel ni razvila in Denarni zavod Slovenije je ostal edina tovrstna institucija. Ko pa je z osvojitvijo Beograda osrednje jugoslovansko vodstvo po 20. oktobru 1944 prišlo v posest Narodne banke Srbije (prejšnje Narodne banke Kraljevine Jugoslavije), se je odnos do samostojnega Denarnega zavoda (federalnih enot) spremenil. Težnja prestiža že uveljavljene denarne ustanove in DEZASa, novega organa 'federalne enote' (ene od dveh, ki sta kazali tedaj tendenco preveč samostojnega nastopanja - vsaj po mnenju osrednjega vodstva) je sovpadel s težnjo centralizacije, tako da je konec oktobra 1944 prišlo celo do razprav, ali ne bi DEZAS ukinili oziroma ga omejili v pravici izdajanja

⁷ Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 81-103.

⁸ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 28.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Zdenko Čepič: Prispevek k proučevanju valutne reforme leta 1945. V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem : posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana 1987, str. 110.

¹¹ Prim. Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem, 3, str. 33-40.

denarja.¹² Seveda pa je to že sovpadlo z novo prevzeto vlogo Narodne banke DFJ, predvsem konceptualnimi vprašanji, kako priti do menjave denarja oziroma uvedbe enotne državne valute.¹³

Vprašanje jamstev za emitiran lirski bon

Vsekakor pa je zelo ambiciozen projekt ustvariti še v vojnih razmerah in ob še nevpovzpostavljeni suverenosti oblasti in valutnih mejah federalno ali - v drugem pogledu - nacionalno emisijsko ustanovo, odprl tudi strokovnopolitična vprašanja, kako problem emisije denarja sploh začeti in kako vzpostaviti razmerja med posameznimi subjekti - zlasti med emisijsko ustanovo, njenimi pooblastili in samo državno oblastjo.

Denarni zavod Slovenije je bil zasnovan in ustanovljen kot samostojen organ Predsedstva SNOS, torej pri začasnem izvršnem oblastnem organu. Njegovo predsedstvo je upoštevalo namen ustanoviteljev in v svoj delovni plan uvrstilo tudi izdajo in evidenco lirskega plačilnega bona.¹⁴ V njem se je zbralo nekaj sposobnih finančnih strokovnjakov, ki so takšen sklep tudi uresničili, izhajajoč iz svojih strokovnih znanj. Med njimi je omeniti predvsem predsednika Zavoda Lavoslava Dolinška, dr. Jožeta Pokorna, dr. Miho Kambiča, poverjenika za finance SNOS Viktorja Repiča, dr. Vinka Vrhunca in nenazadnje dr. Milana Lemeža. Ti so do zime 1944/45 izdelali vsaj 17 študij različnega obsega o posameznih vprašanih finančne in denarne politike.¹⁵

Dejanski položaj DEZAS je bil daleč od tega, da bi imel položaj emisijske banke, tako sistemsko kot v omejeni praksi vojnih razmer. Prvo omejitev kaže že striktna (uradna) omejitev na delovanje na osvobojenem ozemlju. Denarni zavod torej ni bil institucija s pristojnostmi na vsem slovenskem ozemlju. Šele oktobra 1944 so sklenili, da se delovanje DEZAS raztegne na vse slovensko ozemlje.¹⁶ Druga omejitev je bila ureditev garancije za lirske bone. Najvišji oblastni organ gibanja, Slovenski narodnoosvobodilni svet, je odobril izdajo denarja v dogovorjeni višini. Predsedstvo SNOS, ki je bilo zavezano sklep realizirati, je ustanovilo Denarni zavod Slovenije in ga pooblastilo za izdajo nadomestnega denarja. Takšna ureditev je finančnim strokovnjakom, ki so imeli pred seboj razmerja med državno oblastjo in emisijsko banko kot so pred vojno veljala v Evropi, odprla vrsto vprašanj in dr. Milan Lemež je najostreje opazil zev.

"Iz besedila natisnjenega na bonu pa je razvidno, da je Predsedstvo SNOS-a z izdajo teh bonov prevzelo nase odgovornost, da plača po denarnem zavodu Slovenije donositelju tega bona vsoto natisnjenih lir ob izdaji enotnega državnega denarja v takratni državni valuti. Po svojem bistvu lirski bon Predsedstva SNOS-a ni papirnati denar, marveč predstavlja neke vrste državne obveznice, s katero se Predsedstvo SNOS-a obveže, izplačati ob izdaji enotnega državnega denarja za vsoto

¹² Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 99.

¹³ Obren Blagojevič: Naše finansije u periodu narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. V: Istorija XX. veka, XIII. 1975.

¹⁴ L. Dolinšek, A. Ogrin: Denarni zavod Slovenije pri predsedstvu SNOS, str. 9.

¹⁵ Prim. Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 102; O načrtovanju gospodarskega in v tem okviru finančnega sistema v Zdenko Čepič: Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju. Ljubljana 1998, (dalje Čepič, Zamisli) str. 5-24.

¹⁶ Prim. Čepič, Prispevek k proučevanju valutarne reforme leta 1945, str. 106.

Jugoslavijo donositelju toliko v takratni državni valuti, kolikor lir predstavlja odnosni bon. Lirski bon kroži tedaj kot državna obveznica in nadomešča prehodno denarno sredstvo na osvobojenem ozemlju Slovenije, kakor to izbaja iz odnosnega odloka in iz besedila natisnjenega na bonu; zato je že po svojem bistvu lirski bon obveznica pripravno sredstvo interimistično nadomestiti inflacijske valute okupacijskih držav do končne izmenjave za enotno državno valuto.

Kar se tiče relacije lirske bonske obveznice napram valutam okupacijskih držav, je pripomniti, da je bila dana v obtok al pari z italijansko okupacijsko liro. S tem pa je podana tudi podlaga za ugotovitev relacije med lirsko bonsko obveznico in ostalimi valutami okupacijskih držav ob priliki izmenjave. Lirska bonska obveznica se izmenja al pari z italijanskimi lirami in v relaciji dejanskega vrednotenja marke in pengoeja v gospodarskem življenju napram liri, odnosno pengöja napram marki.

Z izmenjavo nastopi nov pravni položaj. Brezvredne inflacijske valute okupacijskih držav nadomesti lirski bon, s katero prevzame Predsedstvo SNOS-a obveznost, da se ob izdaji enotnega državnega denarja za vso Jugoslavijo lirski bon obveznica honorira z novo državno valuto. Poleg tega bo z izmenjavo dokončno fiksirana množina inflacijskih valut okupacijskih držav na ozemlju Združene Slovenije, zlasti pa na ozemlju jugoslovanske predvojne Slovenije ter bo na ta način mogoče ugotoviti odškodninski zahtevek napram okupacijskim državam z vidika njihovih valutnih ukrepov na slovenskem ozemlju predvojne Jugoslavije za časa okupacije zlasti prisilne izmenjave jugoslovanskih dinarjev.¹⁷

V svojem spisu se je še enkrat vrnil k istemu problemu in ga podrobno razložil: "SNOS je z odlokom z dne 20. februarja 1944 naložil Predsedstvu SNOS-a da izda po potrebi kot zakonito plačilno sredstvo na osvobojenem ozemlju Slovenije plačilne bone v lirski veljavi. Z izdajo teh bonov je bil pooblaščen Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS-a z odlokom tega Predsedstva z dne 12. marca 1944. Na podstavi tega pooblastila je izdal Denarni zavod Slovenije plačilne bone z naslednjim natisnjenim besedilom. "Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS-a plača ob izdaji enotnega državnega denarja donositelju tega bona (imenovana je vsota) lir v takratni državni valuti." To obvezo sta podpisala predsednik in blagajnik Denarnega zavoda Slovenije.

V bistvu plačilnega bona leži, da prevzame država obveznost in jamstvo, da bodo boni ob izdaji enotnega državnega denarja honorirani z novo državno valuto. Iz besedila navedenih odlokov to sicer ni razvidno, izbaja pa to iz gospodarske funkcije bona samega in tudi iz navedenega besedila, ki je natisnjeno na slovenskem bonu, češ da bon izplačan v državni valuti.

To obveznost in jamstvo pa lahko prevzame predvsem osrednja državna oblast, t.j. Predsedstvo AVNOJ ali pa NKOJ. Poleg nje bi lahko prevzela to obveznost in jamstvo tudi samostojno oblast posamezne federalne edinice, tedaj Predsedstvo SNOS-a, kot oblastni organ Slovenije.

V navedenem besedilu pa to ne pride do izraza. Plačilno obljubo prevzema po tem besedilu Denarni zavod Slovenije, ne pa Predsedstvo SNOS-a, vsled česar manjka slovenskemu bonu bistveni znak državne obveznice.

Plačilna obljuba Denarnega zavoda Slovenije ne more nadomestiti prevzema obveznosti in jamstva države. Po besedilu in duhu odnosnega ustanovnega odloka je namreč Denarni zavod Slovenije samo neke vrste finančno upravno tehnični

¹⁷ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 21.

organ Predsedstva SNOS-a, ki radi tega sploh ni v stanju prevzeti nase kake učinkovite obveze za državo, še manj pa seveda sam zase. Ni prezreti, da Denarni zavod tudi nima značaja državne emisijske banke, kakor to izhaja iz ustanovnega odloka. Poleg tega tudi izdaja plačilnih bonov ne bi spadala v delokrog emisijske banke. Zavod tudi ne razpolaga s kakim kapitalom, ki bi tvoril podlago. Skratka plačilni obljudi Denarnega zavoda Slovenije manjka vsaka materialna podlaga. Če je Predsedstvo SNOS-a pooblastilo Denarni zavod Slovenije k izdaji bonov, mu je s tem preneslo goli finančno upravni tehnični posel, ki je v zvezi s to izdajo. Ni mu pa moglo prenesti prevzema obveznosti in jamstva za državo glede honoriranja teh bonov z bodočo državno valuto. Spričo tega je besedilo na bonu dejansko in pravno zgrešeno. K takemu besedilu in taki plačilni obljudi ni legitimiran Denarni zavod Slovenije po svojih predstavnikih, marveč kvečjemu predsedstvo SNOS-a. Seveda bi bolj odgovarjalo stvari, če priznamo to legitimacijo NKOJ-u po njegovem načelniku Odseka za finance. Z ozirom na vojne razmere in prometne ovire pa je tudi legitimacija Predsedstva SNOS-a zadostna. Pravilno bi se tedaj moralo glasiti besedilo na bonu: "Predsedstvo SNOS-a se obvezuje in jamči, da bo Denarni zavod Slovenije pri Predsedstvu SNOS-a ob izdaji enotnega državnega denarja plačal donositelju tega bona (navedba vsote) lir v takratni državni valuti."

Da ne nastanejo težkoče v obtoku slovenskega lirskega bona, ki ga po pooblastilu Predsedstva SNOS-a izdaja Denarni zavod Slovenije v prehodni dobi do njegove izmenjave z vsedravnim bonom, zlasti glede njegove plačilne sposobnosti po vsej državi, bo potreben poseben odlok Predsedstva AVNOJ-a, ki bo priznal slovenskemu bonu prehodni značaj zakonitega plačilnega sredstva po vsej državi do njegove izmenjave z enotnim državnim denarjem, konkretno z državnim lirskim bonom.

Zamenjava lirskega bona z enotnim državnim dinarskim bonom ne bo ustvarila nasprotstva s plačilno obljudo lirskega bona. Čeprav dinarski bon ne bo predstavljal naše bodoče definitivne državne valute, pa bo vendar zakonito prehodno vsedravnno plačilno sredstvo, ki bo zamenjal tudi lirski bon. V bistvu se to sklada s plačilno obljudo lirskega bona."¹⁸

Tako torej je zapisal dr. Milan Lemež, ki je bil med finančnimi strokovnjaki po svoji politični nagnjenju še najbližje KPS.¹⁹ Bistvo njegove kritike vzpostavljenih razmerij je sledilo nujnosti, da se denar, njegova vrednost utemlji na neki določeni podlagi, torej jamstvu take ali drugačne države. Slovenska država v nastajanju pa je prevzela le garancijo, da bo poskrbela - bolj ali manj naklonjeno - da bodo plačilni boni res tudi zamenjani ob menjavi v državno valuto. Druga točka kritike pa je zadevala naslovnika izrecnega jamstva za poznejše "izplačilo v takratni državni valuti". Po Lemeževem mnenju bi takšno jamstvo lahko prevzela le državna oblast sama, torej v konkretnem primeru Predsedstvo SNOS oziroma SNOS sam.

Vprašanje oblike valutne reforme in vloge DEZAS

Večina razprav v strokovnem organu vodstva osvobodilnega gibanja o gospo-

¹⁸ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 30-31.

¹⁹ Dr. Lemež je sicer pripadal prvi generaciji KPJ, ki je delovala v začetku dvajsetih let 20. stoletja. Prim. Franc Rozman: Lemež, Milan. Enciklopedija Slovenije, 6 Krek-Marij. Ljubljana 1992, str. 125.

darskih in finančnih problemih se je osredotočila na zimske mesece 1944/45, ko je na eni strani potekalo hitro oblikovanje sistemskih rešitev v osvobojenem Beogradu, na drugi strani pa tudi pod vtisom bližajočega se konca vojne, ki je sicer v Sloveniji postajala vedno ostrejša in za osvobodilno gibanje, zdaj že del nove državne oblasti, vedno težja.²⁰

Decembra 1944 je situacija glede bodoče državne finančne in valutarne ureditve, pa tudi glede pristojnosti med federalnimi enotami in zvezo bila jasnejša. Sredi decembra je Študijska komisija v štirih zaporednih sejah, na katerih je predebatirala osnovne konture svojih pogledov na vrsto zadev bodoče državne uprave in vodenja gospodarstva, med drugim razpravljala tudi o valutarnih problemih. Problem same izdaje lastnega denarja se je že umaknil v ozadje, saj je Študijska komisija že vedela, da bo državni denar enoten v jugoslovanskem okviru, kar je bilo zanje tudi samoumevno. V ospredje so prišli predvsem problemi, kako ta enotni denar uvesti.

Za moto teh razprav lahko vzamemo naziranje dr. Milana Lemeža, ki je, izhajajoč iz težke izkušnje, ki jo je doživel tudi osebno takoj po koncu svetovne vojne, zapisal: *"Tokrat se ne sme zgoditi, da bi se obotavljali takoj poseči s primernimi ukrepi v valutne probleme in jih zajeti kot celoto. Novi valutni problemi nas ne smejo najti v oni nepripravljenosti kakor so nas zalotili po prvi svetovni vojni. Tokrat tudi ne smemo opustiti seči po valorizacijskih ukrepih glede predvojnih dobroimetij in obveznosti. Pri ponovnem reševanju valutnih problemov ne smemo dopustiti, da bi bilo ponovno težko prizadeto naše celokupno narodno gospodarstvo, naše socialne institucije in da bi zopet tenka plast prebivalstva obogatela na škodo širokih ljudskih delovnih plasti. V ozki zvezi z reševanjem sedanjih valutnih problemov pa zlasti ne smemo dopustiti, da da bi ponovno obvladalo celokupno naše gospodarstvo z valutnimi problemi vred kvarno načelo *laissez faire, laissez passer*."*²¹

Dr. Lemež se je torej opredelil kot gospodarski intervencionist, proti liberalnemu načelu prostega gospodarjenja, kar je bilo značilno za trideseta leta, saj je velika gospodarska kriza močno poudarila pomen državne intervencije v uravnavanje gospodarskega in tudi finančnega delovanja.²² Vendar je zanimivo, da je dr. Lemež edini prepoznaval podobnost finančnih problemov obeh slovenskih prelomnih obdobj - čeprav je svojo študijo zgradil na kritiki ravnanja v letih po novembru 1918. Nič čudnega, saj je bil med strokovnjaki osvobodilnega gibanja najbrž edini, ki je bil po položaju, ki ga je zasedal leta 1919-1920 (komisar za socialno skrbstvo v pokrajinski vladi za Slovenijo), najbližje vpogledu v tedanje probleme.²³

Diskusija Študijske komisije o valutarnih vprašanjih se je odvila 13. decembra 1944.²⁴ Uvodni referat je podal dr. Lavoslav Dolinšek, tedaj predsednik DEZAS. V svojem referatu se je pečal predvsem z vprašanjem obilice vzporednih valut, ki

²⁰ Zdenko Čepič: Obravnava ključnih vprašanj povojnega gospodarskega ustroja v delu znanstveno-strokovnih ustanov Predsedstva SNOS. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1986, št. 1-2, str. 133-134.

²¹ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 14.

²² Prim. Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 479-481.

²³ Glej op. 19.

²⁴ Čepič, Zamisli, Zapisnik diskusijskega sestanka, ki ga je sklicala Študijska komisija pri Predsedstvu SNOS-a z gospodarskimi strokovnjaki, ki se je vršil dne 13. 12. 1944, str. 86-92.

so bile, kot posledica različnih okupacijskih sistemov, v obtoku v posameznih pokrajinah. Zavzel se je za uvedbo enega plačilnega sredstva v vsaki od postopoma osvobojenih pokrajinah, tako naj bi za osvobojeni vzhodni del države bil to Nedičev dinar, za območje NDH, ko bi bilo osvobojeno, pa kuna. Glede Slovenije je ugotovil: "V Sloveniji je položaj povsem drugačen kakor v ostalih pokrajinah, ker tu ni lastnega plačilnega sredstva, razen majhnega števila slovenskih lirskih bonov, ki pa zdaleč ne zadostujejo za kritje potreb. S predlagano rešitvijo za ostale dele Jugoslavije ter izdajo večjega števila lirskih bonov in z registracijo lir, mark in peng, ki bi se na ta način odtegnili prometu, bi imeli na osvobojenem teritoriju Jugoslavije troje plačilnih sredstev in to: Nedičeve dinarje, kuno in slovenske lirske bone. S tako rešitvijo preprečimo intervencijo in vpliv s strani inozemstva na naš poslovni trg. Čim bodo urejene razmere z ozirom na mednarodno situacijo, ki jo bo treba budno zasledovati zlasti v pogledu delavnosti Mednarodne sanacijske banke in fonda, in z ureditvijo vprašanja naše Narodne banke ter njene zaloge zlata, bi lahko pristopili k definitivni zamenjavi omenjenih treh valut za enoten državni denar. Razmerje relacij med tremi valutami se bo določilo na podlagi sporazuma med vsemi prizadetimi federacijami."²⁵ Dolinškov referat je torej povzel obstoječe stanje in se z vprašanjem slovenskega emisijskega zavoda ni več pečal. Priporočil pa je, da se prav glede na njegovo izvajanje treh prehodnih valut poveča količina lirskih bonov v obtoku, da bi realizirali proglašeno ločitev lirskega bona od lire.²⁶ Za kakšna razmerja je šlo, dobro vidimo, če primerjamo tedanjih okoli 1,780.000 lir lirskih bonov v obtoku in oceno o 6-7 milijardah lir (v vseh treh okupacijskih valutah) v obtoku v Sloveniji.²⁷

V diskusiji pa se je odprlo predvsem vprašanje, ali je takšen scenarij dvojne menjave denarja najbolj primeren. Tržaški kapitan Mario (Gino) Marović se je zavzel za enojno menjavo denarja (za vso državo) vendar tako pozno po osvoboditvi, da bi se medtem razmere normalizirale, kar je ocenil za "nekaj mesecev, leto ali še več ako bi bilo potrebno".²⁸ Njegov koncept je torej izhajal iz prepričanja, da bi okupacijske valute z medsebojnim trenjem vzpostavile notranja menjalna razmerja, s čimer bi do določene mere odpravili arbitrarnost in možne škodljive posledice, če bi bil tečaj tak, da bi favoriziral določeno valuto. Zavzel se je za zlato podlago denarja in povsem prosto kroženje vseh valut, torej presenetljivo liberalno stališče, vendar hkrati tudi za prepustitev valut njihovem kroženju, predvsem pa inflaciji, nato pa izdaji lastnega denarja.²⁹ Liberalnemu stališču do menjave denarja pa so v bistvu nasprotovali vsi ostali sodelujoči. Dr. Miha Kambič se je zavzel za čimbolj urejene finančne razmere: "Registracija in zamenjava okupatorskih valut s slovenskim lirskim bonom je v Sloveniji z ozirom na že obrav-

²⁵ Prav tam, str. 86.

²⁶ Prav tam, str. 86.

²⁷ Prav tam, str. 86; Guštin, Finančni viri in denarništvo, str. 102.

²⁸ Čepič, Zamisli, str. 88. Nasprotno pa je dr. Lemež opozoril: "Obveznost države, ki nastopi z izročitvijo bonske obveznice, zahteva izvesne omejitve pri izmenjavi. Čim večja množina bonskih obveznic bo namreč izdana, tem večja bo obveznost države glede zamenjave bonskih obveznic za primerno krito novo državno valuto. Spričo tega bo izključiti od zamenjave vse one osebe, ki so se za časa okupacije naselili na ozemlje jugoslovanske Slovenije, kakor tudi vse one, ki ki so se med sedanjo vojno naselili na ozemlju, ki ki bo priključeno Združeni Sloveniji. Izključeni od zamenjave pa bodo tudi vse one osebe, ki bodo sicer morale zapustiti ozemlje Združene Slovenije." (AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom.

²⁹ Čepič, Zamisli, str. 88-89.

navano stanje nujno potrebna."³⁰ Enako je nasprotoval Marovičevim zamislim tudi dr. Pokorn, ki je poudaril, da bo vsekakor treba uvesti državni denar, vendar to še ne bo tako kmalu.³¹ Pridružil se mu je dr. Vavpetič, ki je opozoril predvsem na vidik lirskega ekvivalenta v bonu in priznanih ter obveznicah, s čimer bi bil popolnoma razvrednoten prispevek ljudi, ki so med vojno podprli odporniško gibanje.³² Takšnemu Marovičevemu stališču je močno ugovarjal tudi dr. Milan Lemež. Skliceval se je predvsem na nujno potrebo uvesti enoten državni denar čimprej, da se prekine zmeda, ki jo povzroča v obtoku 12 valut. Posebej je opozoril na politični vidik predlagane inflacije, ki bi odvrnila predvsem malega človeka.³³ Lemež je že v svoji študiji predlagal, da DEZAS prevzame najpomembnejšo vlogo v zamenjavi denarja. *"V kolikor je zamenjava v zvezi z denarjem in denarnim poslovanjem samim, se poveri s tem poslom Denarni zavod za Slovenijo in podrejeno davčne uprave. Denarni zavod za Slovenijo ima poskrbeti za potrebno množino lirskega bonskega obveznic. Razdeliti jih ima davčnim upravam, kjer jih potem dvignejo za svoje potrebe posamezne terenske valutne komisije. (...) Denarni zavod za Slovenijo ima poskrbeti tudi za razdelitev uradnih tiskovin, on prevzame od terenskih valutnih komisij zamenjane valute, jih prevzame v hrambo do končne odreditve Predsedstva SNOS-a, obračuna s posameznimi terenskimi valutnimi komisijami in prevzame od njih zapisnike, obračune in preglede o uspehu registracije in zamenjave."*³⁴

Z obliko in hitrostjo menjave denarja v enoten državni denar pa je bila povezana tudi bodoča vloga Denarnega zavoda Slovenije, oziroma celo njegova vloga v bodočem finančnem sistemu Jugoslavije. Vsi so se strinjali, da bo kakršnokoli vloga v emisiji izgubil. Dr. Lemež se je zavzel za ohranitev DEZAS in njegovo novo vlogo: *"DZS s svojimi podružnicami bode privilegiran denarni zavod v Sloveniji, ki naj vrši vse bančne posle razen onih, ki bodo izrecno pridržani državnim bankam. DZS pa mora prilagoditi denarno politiko splošnemu načrtnemu gospodarstvu. [...] DZS naj vrši poslovno kontrolo nad vsem denarništvom v Sloveniji, ker bo na ta način možno načrtno kreditno gospodarstvo."*³⁵

Kakor je razvidno iz Lemeževega izvajanja v pogledu valutne reforme, je njegova zamisel bila izdaja enotnega plačilnega bona, ki bi celo prevzel vlogo nadomestnega državnega denarja, ki bi še nekaj časa po koncu vojne krožil na celotnem državnem ozemlju "kot začasen zavarovalni ukrep, da odpravimo vladajoči valutni kaos".³⁶ Vendar opozarja: *"Tudi vsedržavni dinarski bon ima značaj državne obveznice, ker se ž njim država obveže izplačati njegovemu donosilcu ob izdaji federalnega denarja toliko v novi valuti, kolikor bo znašala ustanovljena relacija med bonom in federalno valuto. Spričo tega pravnega odnosa je k izdaji bona legitimirana država, odnosno v njenem zastopstvu poverjenik za finance."*³⁷

³⁰ Čepič, Zamisli, str. 90.

³¹ Prav tam, str. 90.

³² Prav tam, str. 90.

³³ Prav tam, str. 90-91.

³⁴ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 24.

³⁵ Čepič, Zamisli, Zapisnik diskusijskega sestanka Študijske komisije pri Predsedstvu SNOS z gospodarskimi strokovnjaki, ki se je vršil dne 15. decembra 1944, str. 92.

³⁶ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 29.

³⁷ AS 1643, fasc. 480/III, Lemež, Prispevek k našim valutnim problemom, str. 29.

Dr. Milan Lemež, čeprav ne bančnik ali finančni strokovnjak, je s svojo študijo o valutnem vprašanju nove Jugoslavije odprl vrsto zelo relevantnih vprašanj, tako glede tistega, kar je bilo že narejeno kot glede samih vprašanj valutne reforme, ki je bila izvedena res šele tik pred koncem vojne, med 20. in 30. aprilom 1945 za že pol leta osvobojena vzhodna območja države, med 30. junijem in 9. julijem 1945 pa še za Hrvaško, Bosno in Hercegovino in Slovenijo.³⁸ Zamisli o dvostopenjski zamenjavi so se torej v nekem smislu uresničile, vendar so okupacijske in druge valute prešle naravnost v novi državni denar. Zakon o Denarnem zavodu Slovenije je junija 1945 uredil za poldrugo leto njegovo delovanje, s katerim je postal osrednja denarna institucija federalne Slovenije.³⁹ Njegovo delovanje pa je bilo pomembno zlasti na območju zasedene Primorske, kjer še nekaj časa Narodna banka Jugoslavije ni mogla delovati.⁴⁰

 Damijan Guštin

 DR MILAN LEMEŽ, THE MONETARY INSTITUTE OF SLOVENIA, AND THE CONCEPTS OF
 CURRENCY REFORM IN THE NEW STATE IN 1944

 Summary

After the parcelling out of Yugoslavia between several occupiers in Spring 1941, three occupying regimes (German, Italian and Hungarian) emerged in Slovenia. As a result, three different currencies were used on the Slovene territory. The already difficult financial situation, due to wartime conditions, was further complicated in Autumn 1943 with the German occupation of the areas hitherto occupied by Italy or belonging to Yugoslavia before the war.

Even during the war, the Slovene national liberation movement had been obliged to address financial problems on the large areas under its control. Among other things, it introduced temporary substitutes for money in the form of receipts and payment notes to stimulate its circulation. In 1944 it introduced its own payment note which was bound to the Italian lira. The intention of the resistance movement to separate its payment note from the inflation prone lira failed, as the volume of the issued payment notes was insufficient to make it the dominant currency even on the territory controlled by the Partisans, let alone that of entire Slovenia.

This situation triggered a wide debate over what financial measures should be introduced after the war had ended. In Autumn 1944, a group of financial experts in the resistance movement began discussing the future financial system in Yugoslavia, and Slovenia as its federal unit, as well as the problems concerning the substitution of the currencies. In Yugoslavia at the time, there were at least twelve currencies in circulation, and no less than five in Slovenia.

The paper focuses on the views by one of these experts, Dr Milan Lemež, who advocated a simultaneous and consistent financial reform, referring to the negative financial situation after the First World War, when the newly founded Kingdom of the SHS had to accept the circulation of the Austrian krone in the country, after failing to introduce its own payment note on time. He was best known for his criticism of the insufficient guarantees for the issued payment note. He wanted a clear guarantee to be given by the highest governing body of the resistance movement, so much more as his plan envisaged a post-war currency replacement in two stages, during which the payment note issued by the Monetary Institute of Slovenia would remain as one of three temporary currencies in Yugoslavia. The currency reform in Yugoslavia was indeed executed in two stages. The first stage, between 20 and 30 April, was implemented in the eastern part of the country, and the second, between 30 June and 9 July 1945 in the western.

³⁸ Prim. Zdenko Čepič, Prisphevek k proučevanju valutne reforme leta 1945, str. 115-116.

³⁹ Lazarevič, Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, str. 228-231.

⁴⁰ Metka Gombač: Denarni zavod Slovenije - podružnica za Slovensko Primorje (1945). V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem : posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana 1987, str. 119-123.